

महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तराचे भौगोलिक विश्लेषण (2001 ते 2011)

सदानंद एच. गोने

उज्वल ग्रामीण महाविद्यालय, घोणसी ता. जळकोट

प्रस्तावना:-

मानवी भूगोलाची एक मुलभूत शाखा म्हणून लोकसंख्या भूगोलाला ओळखले जाते. लिंग गुणोत्तराच्या अभ्यासात लोकसंख्या भूगोलाच्या अभ्यासाला अतिशय महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. प्रत्यक्ष जन्मदर व मृत्युदर यावर लिंग गुणोत्तर अवलंबून असतो. लोकसंख्येचे स्थलांतर व लोकसंख्येची रचना याचा प्रत्यक्ष परिणाम लिंग गुणोत्तरावर झाल्याचे दिसून येते. त्या त्या प्रदेशातील नैसर्गिक, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक परिस्थितीचा प्रभाव लिंग गुणोत्तरावर होत असतो. लोकांचा राहणीमानाचा दर्जा, शिक्षण, धर्म, राष्ट्रिय उत्पन्न, सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती इ. घटकावर लिंग गुणोत्तर अवलंबून असते. भारतातील एकूण लिंग गुणोत्तर हे दर हजार पुरुशामागे 993 स्त्रिया एवढे आढळून येते तर महाराष्ट्रात हेच प्रमाण 922 एवढे असल्याचे दिसून येते.

अभ्यासक्षेत्र :

महाराष्ट्र राज्य हे औद्योगिकदृष्ट्या एक अग्रेसर राज्य असून ते भारतीय संघराज्यात मध्यवर्ती व महत्त्वाचे राज्य आहे. महाराष्ट्राचा अक्षांशीय विस्तार 15044' उत्तर अक्षवृत्त ते 2206' उत्तर अक्षवृत्त असून रेखांशीय विस्तार 72036' पूर्व ते 80.54' पूर्व रेखावृत्त दरम्यान आहे. पश्चिमेस अरबी समुद्रपासून पूर्वेस साधारणपणे पूर्व घाटापर्यंत महाराष्ट्र राज्य पसरलेला आहे. महाराष्ट्राची पश्चिम-पूर्व लांबी सुमारे 800 कि.मी. असून दक्षिणेस रुंदी सुमारे 720 कि.मी. आहे. महाराष्ट्राचा एकूण क्षेत्रफळ 307713 चौ.कि.मी. आहे.

उद्दिष्ट्ये :

प्रस्तुत शोधनिबंध लिहीण्याकरिता खालिल मुख्य वैशिष्ट्ये विचारात घेतलेली आहेत.(1)महाराष्ट्रातील लिंगगुणोत्तर वितरणाचा स्थल व काल सापेक्ष अभ्यास करणे (2)महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय लिंग गुणोत्तरात झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे

अभ्यास पध्दती व आकडेवारी संकलन

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वापरलेली आकडेवारी ही दुय्यम स्वरूपाची असून ती महाराष्ट्र राज्य जनगणना अहवाल 2001 व 2011 या मधून घेतलेली आहे. महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय लिंग गुणोत्तर काढण्यासाठी जिल्ह्यातील एकूण पुरुश व एकूण स्त्रिया याचा आधार घेतलेला आहे महाराष्ट्रात एकूण जिल्ह्याची संख्या 35 एवढी आहे या संपुर्ण जिल्ह्याची आकडेवारी संकलीत करुण प्रचलीत सुत्राच्या सहायाने लिंग गुणोत्तर काढलेले आहे.

लिंगगुणोत्तरत्र एकूण स्त्रिया * 1000
एकूण पुरुश

वरील सुत्राच्या आधारे काढलेल्या लिंग गुणोत्तराचे तीन गटात विभाजन करुन सविस्तर अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

Please cite this Article as : सदानंद एच. गोने , महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तराचे भौगोलिक विश्लेषण (2001 ते 2011) : Golden Research Thoughts (Sept ; 2012)

महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय लिंग गुणोत्तर (2001 ते 2011)

महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय लिंग गुणोत्तराचा अभ्यास करण्यासाठी लिंग गुणोत्तराचे पुढील तीन गट पाडले आहेत त्यातील पहिला गट कमी लिंग गुणोत्तराचा असून त्याचे 925 पेक्षा कमी लिंग गुणोत्तर आहे. दुसरा गट 926 ते 950 लिंग गुणोत्तराचा असून तो मध्यम लिंग गुणोत्तराचा गट म्हणून ओळखला जातो, तर तिसरा गट जास्त लिंग गुणोत्तराचा असून यात 951 पेक्षा अधिक लिंग गुणोत्तराचा समावेश केलेला आहे.

सन 2001 च्या जनगणने नुसार महाराष्ट्रातील एकूण 35 जिल्ह्यांपैकी सर्वाधिक 16 जिल्हे हे कमी लिंग गुणोत्तराच्या गटात येतात त्यांचे हे प्रमाण महाराष्ट्रातील एकूण जिल्ह्यांच्या 45.71 टक्के एवढे आहे तर सर्वात कमी 4 जिल्हे हे जास्त लिंग गुणोत्तराच्या गटात येतात ते महाराष्ट्रातील एकूण जिल्ह्यांच्या 11.43 टक्के एवढे आहेत उर्वरीत 42.86 टक्के जिल्हे म्हणजे 15 जिल्हे हे मध्यम लिंग गुणोत्तराच्या गटात येतात.

महाराष्ट्रातील एकूण 35 जिल्ह्यांच्या लिंग गुणोत्तराचा अभ्यास केल्यास सर्वाधिक 16 जिल्हे हे 925 पेक्षा कमी लिंग गुणोत्तर असलेल्या कमी लिंग गुणोत्तराच्या गटात येतात त्या मध्ये लातूर 923, वाशिम 921, मुंबई उपनगर 919, बुलढाणा 915, जालना 914, धुळे 907, पुणे 906, बीड व मुंबई 898, सोलापूर 897, अहमदनगर 890, औरंगाबाद व सातारा 884, जळगाव 867, कोल्हापूर 859 व सांगली 850 या जिल्ह्यांचा समावेश होतो 926 ते 950 या मध्यम लिंग गुणोत्तराच्या गटात एकूण 15 जिल्हे येतात त्यात नागपूर 949, गडचिरोली व उस्मानाबाद 947, अमरावती व सिंधुदुर्ग 946, चंद्रपूर व नांदेड 944, रायगड 943, यवतमाळ 942, अकोला व नाशिक 936, वर्धा 934, हिंगोली 935, ठाणे 933 आणि परभणी 926 यांचा समावेश होतो. जास्त लिंग गुणोत्तराच्या गटात म्हणजे 951 पेक्षा अधिक लिंग गुणोत्तर असलेल्या गटात नंदूरबार 966, गोंदिया 964, भंडारा 958 व रत्नागिरी 954 या चार जिल्ह्यांचा समावेश होतो.

तक्ता क्र.1
गटनिहाय महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तर (2001 ते 2011)

गट	2001	टक्केवारी	2011	टक्केवारी	बदल	टक्केवारी
925 पेक्षा कमी	16	45.71	04	11.43	-12	-34.29
926 ते 950	15	42.83	18	51.43	+03	+08.57
951 पेक्षा जास्त	04	11.43	13	37.14	+09	+25.71
एकूण	35	100	35	100		

स्त्रोत: महाराष्ट्र जनगणना अहवाल 2001 व 2011

सन 2011च्या आकडेवारीच्या आधारे महाराष्ट्रातील एकूण 35 जिल्ह्यांपैकी सर्वाधिक 18 जिल्हे हे मध्यम गुणोत्तराच्या गटात येतात त्यांचे प्रमाण महाराष्ट्रातील एकूण जिल्ह्यांच्या 51.43 टक्के एवढे आहे. सर्वात कमी 04 जिल्हे हे जास्त लिंग गुणोत्तराच्या गटात येतात. त्यांचे प्रमाण महाराष्ट्रातील एकूण जिल्ह्यांच्या 11.43 टक्के एवढे आहे. उर्वरित 13 (37.14) जिल्हे हे कमी लिंग गुणोत्तराच्या गटात येतात.

महाराष्ट्रातील एकूण 35 जिल्ह्यांपैकी सर्वाधिक 18 जिल्हे हे मध्यम लिंग गुणोत्तराच्या गटात म्हणजेच 926 ते 950 यांच्या दरम्यान लिंग गुणोत्तर असलेल्या गटात येतात. त्यात कोल्हापूर 950 चंद्रपूर 948, बुलढाणा 946, धुळे 944, यवतमाळ व नांदेड 942, अहमदनगर 940, वाशिम 939, अमरावती व अकोला 938, बीड 936, वर्धा, सोलापूर आणि लातूर 935, जळगाव 933, नागपूर व उस्मानाबाद 932 आणि नाशिक 927, या जिल्ह्यांचा समावेश होतो. तर सर्वात कमी चार जिल्हे कमी लिंग गुणोत्तराच्या गटात म्हणजे 925 पेक्षा कमी लिंग गुणोत्तर असलेल्या गटात येतात. त्यात औरंगाबाद 925, पुणे 919, मुंबई उपनगर 822 आणि मुंबई 777 या जिल्ह्यांचा समावेश होतो.

उर्वरीत 13 जिल्हे हे 951 पेक्षा जास्त लिंग गुणोत्तर असलेल्या जास्त लिंग गुणोत्तराच्या गटात येतात. या मध्ये रत्नागिरी 1136, सिंधुदुर्ग 1079, गोंदिया 1005, सातारा 995, भंडारा 981, नंदूरबार 977, गडचिरोली व रायगड 976, हिंगोली 963, परभणी 958, सांगली 957 आणि जालना 951 या जिल्ह्यांचा समावेश होतो. (तक्ता क्र.1)

जिल्हानिहाय लिंग गुणोत्तरातील बदल (2001 ते 2011)

महाराष्ट्रातील विविध 35 जिल्ह्यांच्या लिंग गुणोत्तरात सन 2001 ते 2011या दहा वर्षांच्या कालावधीत एकूण 6 जिल्ह्यात लिंग गुणोत्तर कमी झालेले आहे.

तक्ता. क. 2
महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय लिंग गुणोत्तर (2001 ते 2011)

जिल्हे	2001	2011	बदल	जिल्हे	2001	2011	बदल
औरंगाबाद	884	925	+41	रायगड	943	976	+33
जालना	914	951	+37	पुणे	906	919	+13
परभणी	926	958	+32	अहमदनगर	890	940	+50
हिंगोली	935	963	+18	नंदुरबार	966	977	+11
नांदेड	944	942	- 02	धुळे	907	944	+37
बीड	898	936	+38	जळगाव	867	933	+66
लातूर	923	935	+12	बुलढाणा	915	946	+31
उस्मानाबाद	927	932	+05	अकोला	936	938	+02
सोलापूर	897	935	+38	वाशिम	921	939	+18
सातारा	884	995	+111	अमरावती	947	938	- 09
रत्नागिरी	954	1136	+182	वर्धा	934	935	+01
सिंधुदुर्ग	946	1079	+133	नागपूर	949	932	- 17
कोल्हापूर	859	949	+90	भंडारा	958	981	+23
सांगली	850	957	+107	गोंदिया	964	1005	+14
नाशिक	936	927	- 09	गडचिरोली	947	976	+29
ठाणे	933	958	+25	चंद्रपूर	944	948	+04
मुंबई उपनगर	919	822	- 97	यवतमाळ	942	942	-
मुंबई	989	777	- 121				

स्रोत: महाराष्ट्र जणगणना अहवाल, 2001 व 2011

उर्वरित 28 जिल्ह्यात लिंग गुणोत्तरात वाढ झालेली आहे. तर फक्त यवतमाळ या एका जिल्ह्यात 2001 ते 2011 या दहा वर्षांच्या काळात कसलाही बदल झालेला नाही. या जिल्ह्याचे लिंग गुणोत्तर हे 942 एवढे कायम आहे.

सन 2001 ते 2011 या दहा वर्षांच्या कालावधीत लिंग गुणोत्तर कमी झालेल्या जिल्ह्यात मुंबई (121) मुंबई उपनगर (97) नागपूर (17) नाशिक व अमरावती (09) आणि नांदेड (02) यांचा समावेश होतो. या सहा जिल्ह्यांपैकी सर्वात जास्त घट मुंबई जिल्ह्यात झालेला असून सन 2001 मध्ये या जिल्ह्याचे लिंग गुणोत्तर हे 898 एवढे होते ते 2011 मध्ये 777 एवढे झाले आहे. म्हणजे या जिल्ह्यात दर हजार पुरुशामागे 121 स्त्रिया कमी झाल्या आहेत यानंतर मुंबई उपनगर जिल्ह्यात दर हजार पुरुशामागे 97 स्त्रिया कमी झालेल्या आहेत. सन 2001 मध्ये या जिल्ह्याचे लिंग गुणोत्तर 919 होते. ते 97 ने कमी होवून 2011 मध्ये 822 एवढे झालेले आहे. नागपूर जिल्ह्याचे लिंग गुणोत्तर हे 2001 मध्ये 949 एवढे होते ते 17 ने कमी होवून 2011 मध्ये या जिल्ह्याचे लिंग गुणोत्तर हे 932 एवढे झाले आहे. तर नाशिक व अमरावती जिल्ह्यात लिंग गुणोत्तर हे 9 ने कमी झालेले आहे. सन 2001 मध्ये नाशिक जिल्ह्याचे लिंग गुणोत्तर हे 936 एवढे होते तर अमरावती जिल्ह्याचे लिंग गुणोत्तर हे 947 एवढे होते या दोन्ही जिल्ह्यांचे लिंग गुणोत्तर हे 09 ने कमी होवून सन 2011 मध्ये नाशिक जिल्ह्याचे लिंग गुणोत्तर 927 एवढे झाले. तर अमरावती जिल्ह्याचे लिंग गुणोत्तर हे 938 एवढे झाले लिंग गुणोत्तर सर्वात कमी नांदेड जिल्ह्या मध्ये कमी झाले असून ते फक्त 02 ने कमी झाले आहे 2001 मध्ये या जिल्ह्याचे लिंग गुणोत्तर 944 होते ते 2011 मध्ये 942 एवढे झाले आहे.

उर्वरित 28 जिल्ह्यात सन 2001 ते 2011 या दहा वर्षांच्या काळात दर हजार पुरुशामागे स्त्रियांचे प्रमाण वाढलेले आहे या मध्ये रत्नागिरी 182, सिंधुदुर्ग 133, सातारा 111, सांगली 107, कोल्हापूर 90, जळगाव 66, अहमदनगर 50, औरंगाबाद 41, सोलापूर व बीड 38, धुळे व जालना 37 रायगड 33, बुलढाणा 31, गडचिरोली 29, ठाणे 25, भंडारा 23, वाशिम व हिंगोली 18, गोंदिया 14, पुणे 13, लातूर 12, नंदुरबार 11, चंद्रपूर 04, आकोला 02 आणि वर्धा 01 एवढ्या स्त्रिया दर हजार पुरुशामागे वाढलेल्या आहेत (तक्ता क. 2)

निष्कर्ष :

महाराष्ट्रातील सन 2001 ते 2011 या दहा वर्षांतील लिंग गुणोत्तर अभ्यासले असता काही जिल्ह्यात लिंग गुणोत्तर वाढलेले आहे तर काही जिल्ह्यात लिंग गुणोत्तर कमी झालेले आहे. महाराष्ट्रातील 35 जिल्ह्यांपैकी 06 जिल्ह्यांमधील लिंग गुणोत्तर वाढलेले आहे. 28 जिल्ह्यातील लिंग गुणोत्तर कमी झालेले आहे फक्त यवतमाळ या एकमेव जिल्ह्यात दहा वर्षांत लिंग गुणोत्तर कसलाही बदल झालेला नाही. ज्या जिल्ह्यातील लिंग गुणोत्तर हे 925 पेक्षा कमी आहे त्या जिल्ह्याचा रस्ते, लोहमार्ग व औद्योगिक विकास झालेला दिसून येतो. ज्या जिल्ह्यात दळणवळण व वाहतूकीच्या सुविधा उपलब्ध आहेत व औद्योगिक विकास झालेला आहे त्या जिल्ह्यात महाराष्ट्रातील इतर जिल्ह्यातून पुरुश मंडळी रोजगारानिमित्ताने येतात व ते तेथेच स्थायिक होतात. म्हणून या जिल्ह्यात पुरुशांचे प्रमाण वाढते व स्त्रियांचे प्रमाण कमी होते म्हणजेच या जिल्ह्यात लिंग गुणोत्तर कमी झाल्याचे दिसून येते. याउलट ज्या जिल्ह्याचा औद्योगिक विकास तितकासा झालेला नाही व तेथे वाहतूक व दळणवळणाच्या सुविधा उपलब्ध नाहीत अशा जिल्ह्यातील पुरुश मंडळी इतर विकसित जिल्ह्यात कामानिमित्ताने जातात. याचा परिणाम लिंग गुणोत्तरावर होतो. म्हणजेच अशा जिल्ह्यातील पुरुशांची संख्या कमी होते व स्त्रियांची संख्या वाढते. म्हणजेच या जिल्ह्याचे लिंग गुणोत्तर

वाढलेले दिसून येते. तसेच विकसित जिल्हयातील लोकसंख्येची साक्षरता ही अधिक असल्याचे दिसून येते म्हणून तेथील लोक मुलींना जन्म घालण्याच्या बाबतीत जागरुक असतात त्यातून मुलींच्या जन्माचे प्रमाण कमी होते व लिंग गुणोत्तर कमी होत असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ :

- 1) भारतीय जनगणना अहवाल जिल्हा जालना, 1991-2001
- 2) Mehta, B.C. (1978): "A Regional Population Growth-A Case Study of Rajasthan", Jaipur, P.89
- 3) Mohankumar, M.D. and Shivlingappa, B.N. (2003) : "Pattern of Sex Ratio in Karnataka-A Spatio Temporal Analysis", National Geographer, Vol.38, No.2, Pp.149-158.
- 4) Trewartha, G.T. (1969) : "A Geography of Population : World Patterns", John Wiley and Sons, Inc. New York, P.114.
- 5) गोने सदानंद व गोने पद्माकर (2012) चाकूर तालुक्यातील लिंग रचनेचे अभिक्षेत्रीय वितरण, शोधांकन स्पेशल इश्यू, पृ.क्र.77-79